

بررسی ارزش‌های اخلاقی در محتوای کتاب‌های درسی «عربی» متوسطه اول بر اساس روش ویلیام رومی

✉ امیراحمد عظیمی / دانشجوی دکترای رشته علوم قرآن و حدیث دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم‌آباد

azimimirahmad@gmail.com

 orcid.org/0000-0001-7871-5346

mmazidi52@gmail.com

محمد مزیدی / دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۲ - پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹

چکیده

با توجه به اهمیت ارزش‌های اخلاقی در جوامع انسانی و نقش بسزایی که در تکامل و سعادت بشر دارند، استفاده از آنها در محتوای کتاب‌های درسی علوم انسانی، از جمله کتاب‌های درسی «عربی» ضروری است. پژوهش حاضر سعی دارد با روش «تحلیل محتوای کمی» و با استفاده از شیوه ویلیام رومی به بررسی ارزش‌های اخلاقی در محتوای کتاب‌های درسی عربی دوره متوسطه اول، به منظور تعیین میزان ضرایب درگیری فراگیران با محتوای این کتب بپردازد. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن کتاب عربی پایه هفتم بر اساس میزان برخورداری از ارزش‌های اخلاقی در حد نسبتاً قبول ($ISI=0/62$)، ولی در تمرین‌های آن بسیار ضعیف ($ISI=0$) است. در عربی پایه هشتم، ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن، غیرفعال ($ISI=0/15$)، ولی در تمرین‌های آن فعال و پویا ($ISI=1/80$) است. ضریب درگیری با متن عربی پایه نهم غیرفعال ($ISI=0/2$)، اما در تمرین‌های آن بیش از حد استاندارد ($ISI=3/66$) گزارش گردیده است. در مجموع، میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کل کتاب عربی پایه نهم ($ISI=3/86$) است که بیش از همان ضریب در محتوای کتاب عربی پایه هفتم ($ISI=0/86$) و پایه هشتم ($ISI=1/96$) است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوای کمی، ضریب درگیری دانش‌آموزان ISI، اخلاق، ارزش‌های اخلاقی، کتاب‌های درسی عربی متوسطه اول.

مقدمه

موضوع اخلاق یکی از مباحث مهمی است که هم در آموزه‌های پیامبران الهی و هم در بیشتر نوشته‌ها و آثار حکما و فیلسوفان قدیم و جدید ملاحظه می‌گردد. گاتری (۱۹۶۷) در بخش‌های گوناگون کتاب *تاریخ فلسفه یونان*، ضمن بیان دیدگاه‌های فیلسوفان قبل و بعد از سقراط، به تشریح آراء فلسفی آنها در حوزه‌های کیهان‌شناسی، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و اخلاق فردی و اجتماعی و مفاهیم فلسفی مربوط به آنها پرداخته است. مباحث و آموزه‌های اخلاقی سقراط و شاگردانش، افلاطون، گزنفون و ارسطو قرن‌های متمادی مدنظر اندیشمندان و حکمای غرب و شرق عالم بوده و جستارهایی از آموزه‌های اخلاقی آنها در محتوای کتاب‌های درسی دانشگاهی گنجانده شده است.

در ایران باستان آنچه از آموزه‌های زرتشت به جا مانده، مجموعه‌ای است از سخنان حکیمانه و ارزشمند اخلاقی وی که به سهم خود، جایگاه خاصی در محتوای کتاب‌های ایران داشته است. ظهور اسلام و توسعه فرهنگ اسلامی و امتزاج آموزه‌های اخلاقی و ارزش‌های اسلامی با سنت‌های دیرین ایران‌زمین، زمینه خلق آثار ارزشمندی در حوزه اخلاق فردی و اجتماعی فراهم آورد و محتوای کتاب‌های درسی ایران را تحت تأثیر خود قرار داد.

آنچه از وجه مثبت اخلاق مدنظر است «ارزش‌های اخلاقی» است که در زبان عربی به «القیم الاخلاقیه» تعبیر می‌شود. این ارزش‌ها مبتنی بر فطرت بشر و هماهنگ و همساز با عالم طبیعت و ماورای طبیعی است که از سوی پروردگار ارزانی گردیده است، به گونه‌ای که یکی از مهم‌ترین اهداف والای رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بنا به روایتی از خود آن حضرت، به کمال رساندن مکارم اخلاقی و پرورش ارزش‌های الهی و اخلاقی در جوامع انسانی بوده است.

بیانات آموزنده نبی اکرم صلی الله علیه و آله و امیرمؤمنان علی علیه السلام در بردارنده مفاهیم اخلاقی و تربیتی بسیاری است که استفاده از آنها در متن کتاب‌های درسی، می‌تواند تأثیر زیادی بر نگرش دانش‌آموزان و رفتارهای اخلاقی و اجتماعی آنها بگذارد. به کارگیری این آموزه‌ها، به‌ویژه در کتاب‌های درسی عربی دوره متوسطه اول که بخشی از متون و تمارین آنها به ارزش‌های اخلاقی اختصاص یافته است، می‌تواند تأثیر بسزایی داشته باشد.

ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در قوام‌بخشی و انسجام اجتماعی جوامع نقشی اساسی به عهده دارند؛ چنان‌که جامعه‌شناسان نیز قوام فرهنگ را به ارزش‌های مذکور می‌دانند و معتقدند: ارزش‌ها هویت و قوانین ویژه اجتماعی را می‌سازند (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۱۳۱).

در مقابل، اگر ارزش‌های یک جامعه از مسیر خود انحراف یابند، نمی‌توان تحقق جامعه پویا را انتظار داشت، آن‌گونه که دورکیم می‌گوید:

تبهکاری و رفتار ناپه‌نچار در جامعه که در پی نادیده گرفتن ارزش‌ها و انحراف از ارزش‌ها پدید می‌آید، پدیده‌ای است که وجود آن در هر جامعه و جمعی، سبب اختلال در آرامش روحی و روانی افراد گشته و هیچ عاقلی وجود آن را بر نمی‌تابد (دورکیم، ۱۳۸۱، ص ۸۵).

یکی از چالش‌های مهم در جوامع گوناگون، به‌ویژه در جامعه اسلامی کم‌رنگ شدن ارزش‌های اخلاقی است.

بهترین شیوه در راستای حل معضل مورد بحث، آگاهی‌بخشی است که این امر به اعتقاد جامعه‌شناسان، به دو صورت ممکن خواهد بود: فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری. و البته فرهنگ‌پذیری شیوه مؤثرتری خواهد بود؛ چون در جامعه‌پذیری و یا اجتماعی‌شدن فرد تنها با هنجارهای اجتماعی سازگار می‌گردد، ولی در فرهنگ‌پذیری فرد به‌طور عمیق و از جهات فراوان با فرهنگ جامعه همانند می‌شود (آگ برن و دیگران، ۱۳۸۰، ص ۱۷۱).

در این زمینه، یکی از عناصر مهم که برای انتقال فرهنگ اسلامی و ارزش‌های اخلاقی به دانش‌آموزان بر آن تأکید می‌شود، کتاب‌های درسی است که موجب تداوم ارزش‌ها می‌گردد. کتاب‌های درسی در نظام متمرکز، ازجمله نظام آموزشی کشور ایران، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند و به گفته مدگلی و اندرمون (۲۰۰۳) محتوای کتاب‌های درسی وسیله اصلی محتوایی در تعلیم و تربیت است و معلم و دانش‌آموز در فعالیت‌های یاددهی - یادگیری به کتاب‌های درسی تکیه دارند و عمده فعالیت‌های معلم، دانش‌آموزان و تجربه‌های آموزشی آنان براساس آن سازماندهی می‌شود (بهرروز و دیگران، ۱۳۹۵).

ازاین‌رو در هر جامعه‌ای اجتماعی‌شدن کودکان از طریق نهادهای تربیتی یکی از اهداف عمده آن جامعه است. درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی نیز ازجمله عناصر اجتماعی‌شدن به‌شمار می‌آید که به شیوه‌های گوناگون، ازجمله الگوسازی یا پیروی از اسوه‌ها و الگوها اقدام می‌گردد. زمانی که الگوهای اثربخش و تأثیرگذار به جوانان جامعه معرفی نگردد و ادبیات اخلاقی و اخلاق‌مدار از محتوای کتب درسی برچیده شود، جای آنها را الگوهای کاذب پر می‌کند. بنابراین، آنچه ضرورت پرداختن به این موضوع را ایجاب می‌کند: اهمیت ارزش‌های اخلاقی در جامعه اسلامی و نقش بسزایی است که در تکامل و سعادت بشر دارند.

هدف از انجام این پژوهش بررسی ارزش‌های اخلاقی در محتوای کتاب‌های درسی عربی دوره متوسطه اول براساس روش ویلیام رومی است، تا میزان ضرایب درگیری فراگیران با محتوای این کتب مشخص گردد. ازاین‌رو پژوهش حاضر سعی دارد به روش «تحلیل محتوا» به پرسش‌های ذیل پاسخ گوید:

۱. تا چه حد در محتوای کتاب عربی هفتم دوره متوسطه اول به ارزش‌های اخلاقی توجه شده است؟
۲. تا چه حد در محتوای کتاب عربی هشتم دوره متوسطه اول به ارزش‌های اخلاقی توجه شده است؟
۳. تا چه حد در محتوای کتاب عربی نهم دوره متوسطه اول به ارزش‌های اخلاقی توجه شده است؟
۴. ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن و تمارین کتاب‌های عربی، از لحاظ میزان برخورداری آنها از ارزش‌های اخلاقی در چه حدی است؟
۵. ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای دروس کتاب‌های عربی، از لحاظ میزان برخورداری آنها از ارزش‌های اخلاقی در چه حدی است؟

مفاهیم پژوهش

الف. «ارزش»

در لغت به معنای بها، ارز، قیمت، ارج، قدر، برازندگی، زیندگی، شایستگی، قابلیت، استحقاق، اعتبار یک سند یا متاع و پولی که در سند نوشته شده، است (معین، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۹۹). در اصطلاح «ارزش» عبارت است از: میزان

توانایی یک شیء (چیز، اندیشه یا شخص) در ازای یک میل، یک نیاز و یا یک تمنای انسان. پس اساس ارزش را باید در اندیشه‌های انسان جست‌وجو کرد که نفع (ارزش) شیء خارجی را ارزیابی می‌کند (بیرو، ۱۳۶۶، ص ۴۴۴-۴۴۵). به تعبیر دیگر، ارزش «ترکیبی از ایده‌ها، نگرش‌ها (که طیف‌هایی را برای رجحان غرض‌ها) و اعمالی که برای دستیابی به اهداف موردنظر لازم است، در اختیار ما قرار می‌دهد» (محسنیان‌راد، ۱۳۷۵، ص ۴).

ب. «اخلاق»

عبارت است از: یک سلسله خصلت‌ها و سجایا و ملکات اکتسابی که بشر آنها را به‌عنوان اصول اخلاقی می‌پذیرد، و چگونگی روح انسان است که چگونه باید باشد و این امر ثابت، مطلق، همگانی و همیشگی است (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۶۱۸). ارزش‌های اخلاقی عبارتند از: مطلوبیتی که برای روح انسان در اثر عملی اختیاری به انگیزه خواست‌های فوق‌غریزه‌ای حیوانی صورت می‌گیرد (تقی‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۳۶).

ج. تحلیل محتوا

برای «تحلیل محتوا» تعریف‌های گوناگونی ذکر شده است که از لحاظ سطح تحلیل، به‌طور کامل از یکدیگر متمایزند. علت آن هم کاربردهای متنوعی است که طی نیم قرن گذشته از این روش به عمل آمده است. تحلیل محتوا «تکنیکی پژوهشی است برای استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آنها» (کرپیندورف، ۱۳۸۶، ص ۲۵). رایف و دیگران در این باره می‌گویند:

تحلیل محتوای کمی^۲ آزمون نظام‌مند (سیستماتیک) و تکرارپذیر نمادهای ارتباطی است که طی آن، ارزش‌های عادی عددی براساس قوانین معتبر اندازه‌گیری، به متن نسبت داده می‌شوند و سپس با استفاده از روش‌های آماری، روابط بین آن ارزش‌ها مورد تحلیل قرار می‌گیرد. این عمل به‌منظور توصیف محتوای ارتباطات، استخراج نتیجه درباره معنای آن یا پی بردن به بافت و زمینه ارتباط، هم در مرحله تولید و هم در مرحله مصرف صورت می‌گیرد (رایف و دیگران، ۱۳۸۱، ص ۲۵).

در تعریف دیگری برلسون می‌گوید: «تحلیل محتوا یک تکنیک پژوهشی برای توصیف عینی، نظام‌مند و کمی از محتوای آشکار ارتباطات است» (محمدی‌مهر، ۱۳۸۷، ص ۲۶، به نقل از: برلسون، ۱۹۵۲).

پیشینه پژوهش

در زمینه بررسی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی عربی متوسطه اول و دوم، مقالات و پایان‌نامه‌هایی به نگارش درآمده است؛ از جمله:

حقدوست‌راد (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «موانع یادگیری درس عربی در دوره متوسطه از دیدگاه دانش‌آموزان و دبیران»، موانع یادگیری درس عربی را بررسی نموده و به این نتایج دست یافته است که پیشرفت دانش‌آموزان در یادگیری درس عربی، به‌عنوان متغیر وابسته با متغیرهای مستقل دیگری همچون علاقه دانش‌آموزان به این درس، شرایط خانوادگی آنها، رشته تحصیلی معلمان، ارتباطات عاطفی آنها با دانش‌آموزان و محتوای کتاب‌های عربی ارتباط دارد.

مخدومی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه‌ای با عنوان *نقد و بررسی کتاب‌های عربی دبیرستان، رسته علوم انسانی سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۸۹*، این کتاب‌ها را نقد و بررسی کرده، نتیجه می‌گیرد که چکیده کتاب‌های عربی علوم انسانی دوره دبیرستان دارای اشکالاتی در بخش صرف و نحو و بلاغت است که به برخی از موضوعات صرفی و یا نحوی بسیار پرداخته شده و در برخی هم دارای اشکالاتی است که کار تفهیم و آموزش را برای معلم و دانش‌آموزان مشکل می‌کند و گاهی به علت بی‌توجهی به بعضی قواعد صرفی و نحوی، دانش‌آموزان را در کنکور دچار مشکل می‌سازد. متقی‌زاده و دیگران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به کتاب عربی اول دبیرستان براساس الگوها و ملاک‌های تحلیل و سازمان‌دهی محتوا»، کتاب عربی اول دبیرستان را بررسی می‌کنند و نتیجه می‌گیرند که با در نظر گرفتن این الگوها و ملاک‌ها، این کتاب تا حد زیادی در اجرای صحیح برنامه‌ریزی درسی و سازماندهی محتوا موفق بوده است.

بهاری (۱۳۹۴) در پایان‌نامه‌ای با عنوان *نقد و بررسی کتاب‌های عربی دوره اول متوسطه (هفتم، هشتم و نهم)*، پس از نقد و بررسی کتاب‌های مذکور به این نتایج دست می‌یابد که متن‌های کتاب، به‌ویژه در پایه هفتم و هشتم جذابیت و گیرایی ندارند و به جای استفاده از داستان‌های شیرین اخلاقی و دینی از متون و یا داستان‌های تصنعی استفاده شده است. همچنین در بسیاری از موارد، تصاویری که برای متون انتخاب شده همخوانی چندانی با عنوان و متن ندارند و دانش‌آموزان را در درک سریع‌تر یاری نمی‌دهند.

رحمانی و اعظمی‌نژاد (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «محتوای کتاب عربی پایه هشتم متوسطه براساس معیارهای تدوین محتوا»، محتوای کتاب عربی پایه هشتم را با نظرسنجی از دبیران این درس در شهر یاسوج بررسی کرده‌اند. همچنین از نتایج این بررسی شناخت روش‌های مؤثر در یادگیری دانش‌آموزان و تشویق آنان به اعتماد به نفس و خودباوری در یادگیری است، درحالی‌که در کتاب قدیم صرفاً توجه به یادگیری و حفظ قواعد صرفی و نحوی منظور بوده است.

جلایی و براتی‌دهقی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «بررسی خوانش‌پذیری کتاب‌های عربی دوره اول متوسطه براساس تکنیک خوانایی کلوز»، به تحلیل محتوای این کتاب‌ها با استفاده از شاخص خوانایی کلوز پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که میانگین و درصد پاسخ‌های صحیح این آزمون نشان می‌دهد که محتوای هر سه کتاب عربی دوره متوسطه اول در سطح آموزشی است؛ یعنی درک و فهم متون این کتاب‌ها نیاز به آموزش معلم دارد.

رحمانی و دیگران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی کتاب عربی اول راهنمایی با کتاب عربی پایه هفتم از منظر فعال و غیرفعال بودن براساس روش ویلیام رومی» به این نتیجه می‌رسند که محتوای کتاب عربی هفتم شامل متن، پرسش‌ها و تصاویر، در مقایسه با محتوای کتاب عربی اول راهنمایی به شیوه فعال‌تری ارائه شده و تغییر در محتوای کتاب‌های درسی عربی کاملاً مثبت و مؤثر بوده است؛ اما با وجود پژوهش‌های صورت‌گرفته، تاکنون مقاله‌ای با عنوان بررسی ارزش‌های اخلاقی در محتوای کتاب‌های درسی عربی متوسطه اول به نگارش درنیامده است. بدین‌روی پژوهش حاضر کاری نو به‌شمار می‌رود.

فرضیات پژوهش

- در کتاب عربی پایه هفتم، کمترین میزان تکرار مؤلفه‌های ارزشی - اخلاقی ارائه شده است.
- کتاب عربی پایه هشتم از نظر مؤلفه‌های ارزشی - اخلاقی نسبت به عربی پایه هفتم و نهم بیشترین میزان تکرار را به خود اختصاص داده است.
- در کتاب عربی پایه نهم، بیشترین میزان تکرار مؤلفه‌های ارزشی - اخلاقی وجود دارد.
- کتاب عربی پایه هفتم از نظر مؤلفه‌های ارزشی - اخلاقی و ضریب درگیری نسبت به کتاب عربی پایه هشتم و نهم به شیوه فعال‌تری ارائه شده است.
- مؤلفه‌های ارزشی - اخلاقی کتاب عربی پایه نهم نسبت به پایه هفتم و هشتم بیشتر است.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع «توصیفی» و روش آن روش «تحلیل محتوای مفهومی» است. با استفاده از شیوه ویلیام رومی میزان برخورداری کتاب‌های درسی عربی دوره متوسطه اول (سه جلد)، در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱، از مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی مشخص گردید. مهم‌ترین رکن تحقیق در تحلیل محتوا، واحد تحلیل است. از دیدگاه ویلیام رومی، واحد تحلیل متن «جمله» است. «جمله» واحد معنادار واقعی و کوچک‌ترین جزء تحلیل محسوب می‌شود. وی برای تحلیل محتوای متن کتاب دوازده شاخص، مؤلفه و یا «کاراکتر» معرفی و هر واحد تحلیل را با شاخص‌های مذکور ارزیابی می‌کند.

شاخص‌های مدنظر رومی عبارت است از:

A بیان حقایق؛

a حقایق ارزشی؛

B بیان نتایج یا تعمیم‌ها؛

b نتایج ارزشی؛

C تعاریف؛

D سؤال‌هایی که بلافاصله به وسیله متن پاسخ داده شده است.

E سؤال‌هایی که لازم است دانش‌آموز پس از تجزیه و تحلیل اطلاعات داده‌شده به آنها جواب دهد.

F از دانش‌آموز خواسته می‌شود تا نتایجی را که خود بدان‌ها دست یافته‌اند بیان نماید.

G از دانش‌آموز خواسته می‌شود تا آزمایشی انجام دهد و سپس نتایج آن را تجزیه و تحلیل نماید یا مسائل

مطرح‌شده را حل کند.

H سؤال‌هایی که به‌منظور جلب توجه مطرح می‌شود، اما بلافاصله مراحل آموزش یک آزمایش را

ملاحظه می‌کند.

I جمله‌ای است که در هیچ‌یک از طبقه‌بندی‌های فوق قرار نگیرد.

J سؤال‌هایی مربوط به جنبه ادبی متن است.

ویلیام رومی از این دوازده شاخص شش نمونه را «شاخص‌های غیرفعال» (A, a, B, b, C, D) و شش نمونه دیگر را (E, F, G, H, I, J) «شاخص‌های فعال» می‌نامد. وی تصاویر و سؤال‌های پایان هر درس را نیز براساس چهار مؤلفه که دو نمونه از آنها خصوصیت فعال و دو نمونه دیگر تعیین‌کننده حالت غیرفعال است، تحلیل می‌کند (رومی، ۱۹۸۶).

واحد تحلیل در این پژوهش، «بند» (پاراگراف) است. روش جمع‌آوری داده‌ها «کمی» است که از طریق آن بسامد واحدهای تحلیل برخوردار از ارزش‌های اخلاقی و فراوانی یا بسامد واحدهای فاقد ارزش‌های اخلاقی تعیین گردیده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شاخص‌های آمار «توصیفی» فراوانی و درصد استفاده شده است.

روش پژوهش حاضر به این صورت بود که پس از بررسی بندهای کتاب‌های عربی به صورت مجزا و انطباق آنها با مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی، عملیات رمزگذاری انجام شد و سپس با مشخص شدن بسامد واحدهای تحلیل واجد ارزش‌های اخلاقی یا واحدهای فعال و واحدهای فاقد ارزش‌های اخلاقی یا واحدهای غیرفعال، میزان توجه به ارزش‌های اخلاقی در متن کتاب‌ها به صورت کمی مشخص گردید. در نهایت ضرایب درگیری دانش‌آموزان (ISI) با هر بخش از محتوای کتاب‌های منتخب، که حاصل نسبت بین واحدهای فعال به واحدهای غیرفعال است، محاسبه گردید. «ISI» مخفف کلمات Index of Student Involvements به معنای ضریب درگیری خواننده کتاب با متن یا محتوا و مفاهیم مندرج در آن است. به تعبیر دیگر ضریب درگیری دانش‌آموز با محتوا عددی است که نشان‌دهنده میزان فعال بودن محتواست. دامنه این عدد به‌دست‌آمده ممکن است از صفر تا بی‌نهایت باشد.

روش جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها

در پژوهش حاضر برای جمع‌آوری داده‌ها، از شیوه «بررسی اسناد و مدارک» یا روش «اسنادی» و همچنین از فرم فیش‌برداری و نیز فهرست تحلیل محتوای کتاب بر مبنای جدول ثبت اطلاعات ویلیام رومی استفاده گردید. برای تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده، از روش «تحلیل محتوای مفهومی» استفاده شد. بدین‌روی ابتدا بندهای مدنظر در رابطه با ارزش‌های اخلاقی انتخاب و سپس بسامد واحدهای تحلیل تعیین‌شده در محتوای سه کتاب محاسبه گردید.

به‌منظور ارزیابی میزان برخورداری کتاب‌ها از مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی و تأثیرگذاری احتمالی آنها بر دانش‌آموزان، از ضریب درگیری دانش‌آموز با محتوای کتاب‌ها استفاده گردید. ضریب درگیری از تقسیم مقوله‌های فعال بر مقوله‌های غیرفعال به‌دست می‌آید. اگر ضریب درگیری (ISI) به‌دست‌آمده برابر با ۰/۵ باشد، نشانه آن است که دست‌کم ۲۵ درصد از واحدهای تحلیل دارای بار ارزش‌های اخلاقی هستند. اگر ضریب درگیری (ISI) برابر با ۱ (یک) باشد، نشانه آن است که دست‌کم ۵۰ درصد واحدهای تحلیل دارای بار ارزش‌های اخلاقی هستند. بنابراین، هرچه ضریب درگیری از ۰/۵ (نیم) بیشتر باشد، نشان‌دهنده توجه بیشتر کتاب به مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی است.

۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	وفای به عهد
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	امنیت
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	وقت‌شناسی
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	مشورت
۲	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	اخلاص
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	خوبی
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	تجربه
۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	کار
۳۵	۰	۲	۱	۰	۰	۳	۰	۰	۱۹	۱۰	جمع واحدهای فعال	
۱۶	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۰	۸	۵	جمع واحدهای غیرفعال	
۵۱	۰	۲	۱	۰	۰	۶	۰	۰	۲۷	۱۵	جمع واحدهای تحلیل	

جدول فوق نشان می‌دهد که از مجموع ۵۱ واحد تحلیل در محتوای کتاب عربی پایه هفتم دوره متوسطه اول، ارزش‌های اخلاقی ۳۵ مرتبه تکرار شده که علم و دانش با ۵ مرتبه تکرار، بیشترین فراوانی؛ و خردورزی، همشسین نیکو، سلامتی، صبر، ادب، اعتدال، پاکیزگی، احسان، نماز، حیا، عدالت، سخاوت، وفای به عهد، امنیت، وقت‌شناسی، مشورت، خوبی، تجربه و کار با ۱ مرتبه تکرار، کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

۲. تا چه حد در محتوای کتاب عربی هشتم دوره متوسطه اول به ارزش‌های اخلاقی توجه شده است؟

جدول ۲: تحلیل محتوای کتاب عربی پایه هشتم

جمع	۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	درس / ارزش‌های اخلاقی
۱۲	۱	۰	۰	۰	۰	۵	۰	۰	۶	۰	علم و دانش
۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۵	۰	۰	خردورزی
۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	امانتداری
۲	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	سکوت
۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	اعتدال
۳	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	حسن خلق
۲	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	نوعدوستی
۳	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	وقت‌شناسی
۳۰	۴	۱	۱	۳	۰	۵	۲	۶	۷	۰	جمع واحدهای فعال
۱۲	۱	۰	۰	۲	۰	۱	۴	۱	۳	۰	جمع واحدهای غیرفعال
۴۲	۵	۱	۱	۵	۰	۶	۶	۷	۱۰	۰	جمع واحدهای تحلیل

همان‌گونه که نتایج درج شده در جدول (۲) نشان می‌دهد از مجموع ۴۲ واحد تحلیل به کاررفته در کتاب عربی پایه هشتم دوره متوسطه اول، ارزش‌های اخلاقی ۳۰ مرتبه تکرار شده‌اند که علم و دانش با ۱۲ مرتبه تکرار، بیشترین فراوانی؛ و امانتداری و اعتدال با ۱ مرتبه تکرار، کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

۳. تا چه حد در محتوای کتاب عربی نهم دوره متوسطه اول به ارزش‌های اخلاقی توجه شده است؟

جدول ۳: تحلیل محتوای کتاب عربی پایه نهم

درس	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	جمع
علم و دانش	۱	۱	۱	۳	۵	۰	۱	۱	۰	۲	۱۵
خردورزی	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
امانتداری	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱
رازداری	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
سلامتی	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۲
صبر	۰	۰	۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۴
ادب	۱	۲	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۴
حسن خلق	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲
نوعدوستی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۱	۳
عفو و بخشش	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۲
حلم و بردباری	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱
حیا	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۲	۰	۳
توبه	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱
تقوا	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۲
عدالت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱
سخاوت	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱
حفظ زبان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱
تکریم یتیمان	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱
مهمان‌نوازی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱
پند و نصیحت	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
صداقت	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۲
یاد خدا	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱
سعی و تلاش	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۴
زیارت	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
نماز	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۰	۲
جمع واحدهای فعال	۴	۵	۳	۷	۱۱	۴	۲	۶	۸	۸	۵۸
جمع واحدهای غیرفعال	۲	۱	۳	۱	۱	۲	۳	۱	۳	۶	۲۳
جمع واحدهای تحلیل	۶	۶	۶	۸	۱۲	۶	۵	۷	۱۱	۱۴	۸۱

از جدول فوق می‌توان نتیجه گرفت که از مجموع ۸۱ واحد تحلیل به کاررفته در کتاب عربی پایه نهم دوره متوسطه اول، مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی ۵۹ مرتبه تکرار شده‌اند که علم و دانش با ۱۵ مرتبه تکرار، بیشترین فراوانی؛ و خردورزی، امانتداری، رازداری، حلم و بردباری، سخاوت، حفظ زبان، تکریم یتیمان، مهمان‌نوازی، پند و نصیحت، یاد خدا و زیارت با ۱ مرتبه تکرار، کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

۴. ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن و تمارین کتاب‌های عربی از لحاظ میزان برخورداری آنها از ارزش‌های اخلاقی در چه حدی است؟

جدول ۴: مقایسه ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب‌های عربی متوسطه اول

شماره درس	ضریب درگیری پایه هفتم		ضریب درگیری پایه هشتم		ضریب درگیری پایه نهم	
	متن	تمارین	متن	تمارین	متن	تمارین
۱	۲	۰	۰	۰	۰	۲
۲	۲/۲۵	۰/۱۲	۰/۳۳	۲/۳۳	۰	۵
۳	۰	۰	۱	۵	۰	۱
۴	۰	۰	۰/۲۵	۰/۲۵	۱	۶
۵	۱	۰	۵	۰	۱	۱۰
۶	۰	۰	۰	۰	۰	۲
۷	۰	۰	۱/۵	۰	۰	۰/۶۶
۸	۰	۰	۰	۰	۰	۶
۹	۱	۰	۰	۰	۰	۲/۶۶
۱۰	۰	۰	۰	۴	۰	۱/۳۳
مجموع	۶/۲۵	۰	۱/۵۸	۱۸/۰۸	۲	۳۶/۶۵
میانگین	۰/۶۲	۰	۰/۱۵	۱/۸۰	۰/۲	۳/۶۶

با توجه به یافته‌های ارائه‌شده در جدول (۴) می‌توان نتیجه گرفت که متن عربی هفتم با ضرایب ($ISI=0/62$) و تمارین آن با ضریب ($ISI=0$)، غیرفعال و معرف عدم درگیری ذهن فراگیر است، و متن کتاب عربی هشتم با ضریب درگیری ($ISI=0/15$) نسبتاً فعال و تمارین آن با ضریب ($ISI=1/80$) فعال و پویا هستند. اما متن کتاب عربی نهم با ضریب ($ISI=0/2$) غیرفعال، ولی تمارین آن با ضریب ($ISI=3/66$) بسیار فعال بوده و بیش از حد استاندارد از ارزش‌های اخلاقی استفاده شده است.

۵. ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای دروس کتاب‌های عربی از لحاظ میزان برخورداری آنها از ارزش‌های اخلاقی در چه حدی است؟

جدول ۵: ضریب درگیری فراگیران با محتوای دروس کتاب‌های عربی متوسطه اول

شماره درس	ضریب درگیری با محتوای کتاب عربی هفتم	ضریب درگیری با محتوای کتاب عربی هشتم	ضریب درگیری با محتوای کتاب عربی نهم
۱	۳	۰	۲
۲	۲/۴	۲/۶۶	۵
۳	۳	۶	۱
۴	۰	۰/۵	۷
۵	۰	۵	۱۱
۶	۰/۲	۰	۲

۰/۶۶	۱/۵	.	۷
۶		.	۸
۲/۶۶		.	۹
۱/۳۳	۴		۱۰
۳۸/۶۵	۱۹/۶۶	۸/۶	مجموع
۳/۸۶	۱/۹۶	۰/۸۶	میانگین

با بررسی ضرایب درگیری دانش‌آموزان با محتوای هر درس از سه کتاب عربی از لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی و آشنا کردن دانش‌آموزان با مفاهیم اخلاقی، می‌توان نتیجه گرفت که در درس‌های ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ از کتاب عربی هفتم با ضریب کمتر از ۱ (یک) و درس‌های ۱ و ۶ و ۹ در کتاب عربی پایه هشتم با شاخص صفر، و درس ۷ در کتاب عربی پایه نهم در حد ضعیف ظاهر شده‌اند؛ اما درس‌های ۱، ۲ و ۳ در کتاب عربی هفتم و درس‌های ۲، ۳، ۵ و ۱۰ در کتاب عربی هشتم و درس‌های ۱ و ۲ و ۴ و ۵ و ۶ و ۸ و ۹ در کتاب عربی نهم بیشترین ضریب درگیری فراگیر با محتوای کتاب مشاهده می‌شود. همچنین میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب عربی پایه هفتم (۰/۸۶=ISI)، با محتوای کتاب عربی پایه هشتم (۱/۹۶=ISI) و با محتوای کتاب عربی نهم (۳/۸۶=ISI) است.

با توجه به فرضیه‌های ذکر شده در پژوهش باید گفت: یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که کتاب عربی پایه نهم از نظر میزان برخورداری از مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی نسبت به کتاب عربی پایه هفتم و هشتم قوی‌تر عمل است. بنابراین، فرضیه‌های اول، دوم و چهارم پژوهش رد و فرضیه‌های سوم و پنجم پذیرفته می‌شود.

نتیجه‌گیری

انسان از آغاز تا پایان زندگی خود به‌طور فطری به ارزش‌های اخلاقی تمایل دارد و شخصیت وی همواره با معیار فضایل و رذایل اخلاقی محک می‌خورد و هر کس در این سنجش به امتیاز بالاتری دست یابد در خاطر مردم و نزد خدای خود جایگاه رفیع و ارزشمندی خواهد داشت.

کتاب‌های عربی علاوه بر تقویت مهارت یادگیری زبان، آموزه‌های اخلاقی و تربیتی را نیز آموزش می‌دهند، به‌گونه‌ای که اولین اصل مهم در کتاب‌های عربی توجه ویژه به فرهنگ اسلامی است؛ یعنی طی فرایند یادگیری زبان عربی، آموزه‌های دینی به فراگیران انتقال داده می‌شود. وجود ارزش‌های اخلاقی در این کتاب‌ها نه تنها موجب زیبایی و شیوایی متون کتاب‌های عربی شده است، بلکه در فرایند یاددهی و یادگیری دانش‌آموزان نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.

حکمت‌های نبی اکرم ﷺ و امیرمؤمنان علیؑ مفاهیم اخلاقی بسیاری را دربر گرفته‌اند که در متون دینی از آنها یاد شده است. اما در کتاب‌های عربی متوسطه اول تنها به بخش کوچکی از آنها (شامل دانش، خردورزی، همشین نیکو، امانتداری، رازداری، سلامتی، صبر و شکیبایی، سکوت، ادب، اعتدال، خوش اخلاقی، حب الوطن،

نوع دوستی، مدارا با مردم، احسان، همدلی، نماز، عفو و بخشش، حلم و بردباری، حیا، توبه، تقوا، عدالت، سخاوت، حفظ زبان، تکریم یتیمان، شادمانی، مهمان‌نوازی، یاد خدا، شکرگزاری، پند و نصیحت، تکریم والدین، وفای به عهد، صداقت، جهاد، امنیت، وقت‌شناسی، مشورت و سعی و تلاش) اشاره شده است.

با توجه به اینکه دوره نوجوانی بهترین دوره تأثیرپذیری و پایبندی به مفاهیم اخلاقی است، به‌کارگیری ارزش‌های اخلاقی در محتوای کتاب‌های درسی کاری ضروری است، تا این نوع مؤلفه‌های ارزشمند اخلاقی در وجود دانش‌آموزان نهادینه شود و آنان به مراتبی از حیات طیبیه دست یابند.

ارزش‌های اخلاقی در مجموع محتوای کتاب عربی پایه هفتم ۳۸ نمونه، عربی پایه هشتم ۴۶ نمونه، و عربی پایه نهم ۵۷ نمونه به‌کار رفته است. اما با وجود موارد ذکرشده، در بعضی از درس‌های این کتب (سه پایه) هیچ‌گونه اشاره‌ای به مؤلفه‌های ارزش‌های اخلاقی نشده که معرف عدم درگیری ذهن فراگیران با محتوای این کتب است.

البته میزان ضریب درگیری دانش‌آموزان با محتوای کتاب عربی پایه نهم (۳/۹۱= ISI) بیش از محتوای کتاب عربی پایه هفتم (۱۰/۶۶= ISI) و عربی پایه هشتم (۱۱/۸۶= ISI)، و در کتاب عربی پایه هشتم بیشتر از کتاب عربی پایه هفتم است.

این پژوهش به مؤلفان کتاب‌های درسی عربی دوره متوسطه اول کمک می‌کند تا هنگام تهیه و تدوین محتوای کتاب‌های عربی بیشتر دقت نظر کنند و با پردازش مفاهیم ارزشی زمینه امکان درونی‌سازی آنها را برای جوانان کشور فراهم نمایند.

در پایان، به این واقعیت باید توجه کرد که تحقق این‌گونه ارزش‌ها، حتی اگر همه شرایط و امکانات آن فراهم باشد، بدون یک عنصر مهم و ریشه‌ای غیرممکن است و آن خواست و اراده تک‌تک افراد جامعه است که امکان تحقق عملی و عینی این ارزش‌ها را در جامعه رقم می‌زند.

پیشنهادها

۱. با توجه به اجرای «سند تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت»، در متن و تمارین کتاب‌های عربی متوسطه اول به آموزه‌های اخلاقی بیشتری اشاره شود، تا دانش‌آموزان بیشتر با مفاهیم اخلاقی شناخت پیدا کنند.

۲. منبع احادیث و روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امیرمؤمنان علی رضی الله عنه در کتاب‌های عربی ذکر شود تا دبیران و دانش‌آموزان به آنها دسترسی داشته باشند.

۳. در کتاب‌های درسی عربی متوسطه اول احادیث و حکمت‌هایی به‌کار برده شود که ساحت‌های شش‌گانه نظام تعلیم و تربیت را دربر داشته باشند.

۴. مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی را در قالب داستان‌های کوتاه اخلاقی از منابع غنی ادبیات کهن فارسی، همچون *بوستان*، *گلستان*، *قابوسنامه*، *اخلاق ناصری* و دیگر آثار بارز در متن کتاب‌های درسی وارد سازند.

منابع

- آگ برن، ویلیام فیلدینگ و دیگران، ۱۳۸۰، *زمینه جامعه‌شناسی*، ترجمه امیرحسین آریان‌پور، تهران، گستره.
- بهراری، فواد، ۱۳۹۴، *نقد و بررسی کتاب‌های عربی دوره متوسطه اول (هفتم، هشتم و نهم)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تهران.
- بهرروز، منیر و دیگران، ۱۳۹۵، «تحلیل محتوای کتاب‌های بخوانیم و بنویسیم پایه سوم ابتدایی براساس مؤلفه‌های کارکردهای اجرایی: روش آنتروپی شانون»، *پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری*، ش ۱، ص ۵۱-۶۲.
- بیرو، آلن، ۱۳۶۶، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، کیهان.
- تقی‌زاده، محمود، ۱۳۸۰، *سیری در اندیشه‌های اخلاقی*، تهران، دلشاد.
- جلائی، مریم و فرزانه براتی دهقی، ۱۳۹۷، «خوانش‌پذیری کتاب‌های عربی دوره اول متوسطه براساس تکنیک خوانایی کلوز»، *انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، ش ۴۸، ص ۱۰۳-۱۲۲.
- حقدوست راد، سیده‌زهرا، ۱۳۸۸، «موانع یادگیری درس عربی در دوره متوسطه از دیدگاه دبیران و دانش‌آموزان»، *کتاب ماه ادبیات*، ش ۲۷، ص ۳۶-۴۵.
- دورکیه، امیل، ۱۳۸۱، *درباره تقسیم کار اجتماعی*، ترجمه باقر پرهام، تهران، مرکز.
- رایف، دانیل و دیگران، ۱۳۸۱، *تحلیل پیام‌های رسانه‌ای*، ترجمه مهدخت بروجردی علوی، تهران، سروش.
- رحمانی، اسحاق و دیگران، ۱۳۹۸، «بررسی تطبیقی کتاب عربی اول راهنمایی با کتاب عربی پایه هفتم از منظر فعال و غیرفعال بودن براساس روش ویلیام رومی»، *پژوهش‌های برنامه درسی*، دوره نهم، ش ۱، ص ۱۶۷-۱۸۷.
- رحمانی، اسحاق و وحید اعظمی‌نژاد، ۱۳۹۶، «تحلیل محتوای کتاب اللغة العربیة لصف الثامن فی ایران علی أساس معیار اختیار و تنظیم المحتوى الدرّاسی من وجهة نظر المعلمین فی مدینة یاسوج»، *دراسات فی تعلیم اللغة العربیة و تعلّمها*، ش ۳، ص ۱۱-۳۶.
- کرپیندورف، کلوس، ۱۳۸۶، *تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی*، ترجمه هوشنگ نایی، چ سوم، تهران، نشر نی.
- گاتری، دبلیو. کی. سی، ۱۹۶۷، *تاریخ فلسفه یونان*، ترجمه قوام صفری و حسن فتحی، تهران، فکر روز.
- متقی‌زاده، عیسی و دیگران، ۱۳۹۳، «نگاهی به کتاب عربی اول دبیرستان براساس الگوها و ملاک‌های تحلیل و سازماندهی محتوا»، *جستارهای زبانی*، ش ۲، ص ۲۳۷-۲۶۰.
- محسنیان‌راد، مهدی، ۱۳۷۵، *انقلاب، مطبوعات و ارزش‌ها*، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- محمدی‌مهر، غلامرضا، ۱۳۸۷، *روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)*، تهران، دانش نگار.
- مخدومی، علی، ۱۳۹۰، *نقد و بررسی کتاب‌های عربی دبیرستان رشته علوم انسانی سال تحصیلی ۱۳۹۰-۱۳۸۹*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، لرستان، دانشگاه لرستان.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۲، *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۸۹، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.
- معین، محمد، ۱۳۶۲، *فرهنگ فارسی معین*، تهران، امیرکبیر.
- Romey, William, 1986, *Inquiry Techniques For Teaching Science*, Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs, New Jersey.